

**FORS TILIGA O'ZLASHGAN AYRIM TURKIY SO'ZLAR. (FORS IZOHLI
LUG'ATLAR ASOSIDA)****Akbaraliyeva Sevinch****O'zMPU Filologiya Fakulteti****O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 4-kurs talabasi****akbaraliyeva18@gmail.com****Maxamadaliyev Xislatxon Matlabovich****Ilmiy rahbar: O'zbek tili va adabiyoti dotsenti, f.f.f.d., (PhD)**<https://doi.org/10.5281/zenodo.20570679>

Annotatsiya: Ushbu maqola forstiliga turkiy tillardan o'zlashgan so'zlarning etimologiyasini, semantik xususiyatlarini va hozirgi forstilidagi ishlatilishini forsiy izohli lug'atlar ("Lughatnoma", "Muin", "Moein" va boshqa manbalar) asosida tadqiq etadi. Asosiy e'tibor turkiy kelib chiqishli so'zlarning fonetik, leksik va grammatik moslashuviga qaratiladi.

Kalit so'zlar: Fors-turkiy leksik aloqalari, turkiy o'zlashmalar, etimologiya, izohli lug'at, semantik o'zgarish, purizm.

Аннотация: Данная статья исследует этимологию, семантические особенности и современное употребление в персидском языке слов тюркского происхождения на основе персидских толковых словарей ("Lughatnoma", "Muin", "Moein" и др.). Основное внимание уделяется фонетической, лексической и грамматической адаптации тюркских заимствований.

Ключевые слова: персидско-тюркские лексические связи, тюркские заимствования, этимология, толковый словарь, семантические изменения, пуризм.

Abstract: This article investigates the etymology, semantic features, and current usage in Persian of Turkic-origin words based on Persian explanatory dictionaries ("Lughatnoma", "Muin", "Moein", etc.). The main focus is on the phonetic, lexical, and grammatical adaptation of Turkic loanwords.

Keywords: Persian-Turkic lexical relations, Turkic loanwords, etymology, explanatory dictionary, semantic changes, purism.

Kirish

Fors va turkiy tillar o'rtasidagi tarixiy-leksik aloqalar ming yillik davrni qamrab oladi. Bu aloqalar ikki tomonlama xarakterga ega bo'lib, nafaqat turkiy tillarga minglab fors so'zlari kirgan, balki katta miqdorda turkiy so'zlar ham forstiliga o'zlashgan. Forsiy izohli lug'atlar bu so'zlarning kelib chiqishini, dastlabki ma'nosini va hozirgi qo'llanilishini aniq yoritib beradi. Turkiy so'zlarning forstiliga kirishi turli davrlarda, turli yo'llar bilan amalga oshgan: hun va g'arbiy turkiy xoqonliklar davrida, saljuqiy va mo'g'ul hokimiyatlari paytida, shuningdek, o'zbek, turkman, ozari va boshqa turkiy xalqlar bilan uzviy madaniy-alloqalari tufayli. Eron Islom Respublikasida qadimdan turkiy zabon xalqlar — turklar, ozariylar, turkmanlar va boshqalar forsiy zabon aholi bilan bir xududda yashab kelishgan. Asrlar davomida mavjud bo'lgan aloqalar natijasida mingga yaqin leksik birlik turkiy tillardan fors tiliga o'tgan. Forsiy izohli lug'atlar bu jarayonni yoritishda muhim manba hisoblanadi. Eronning Fors tili va adabiyoti akademiyasi 1935-yildan buyon tilni saqlash, rivojlantirish va boyitish maqsadida izohli lug'atlar tuzish, o'zlashma so'zlarning o'rnini aniqlash bo'yicha katta ishlar amalga oshirmoqda. Akademiya tomonidan taklif qilingan so'zlarning taxminan 60-70 foizi ommaviy foydalanishda o'z o'rnini topgan.

Forsiy izohli lug'atlar turkiy so'zlarni turli usullarda qayd etadi. Ba'zan ular to'g'ridan-to'g'ri "turki" deb ko'rsatiladi, ba'zan esa etimologik izoh berilmaydi, lekin so'zning turkiy kelib chiqishi lug'at tuzuvchilar uchun ravshan bo'ladi.

Harbiy va ma'muriy terminlar- Turkiy xoqonliklar va saltanatlar davrida fors tiliga kirgan harbiy va ma'muriy so'zlar muhim o'rin tutadi. Gerhard Doerfer tadqiqotlariga ko'ra, turkiy elementlarni uchta katta qatlamga bo'lish mumkin: 1) qadimgi "sofla" turkiy qatlam; 2) o'rta mo'g'ul va turkiy qatlam; 3) keyingi "sofla" turkiy qatlam.

- "Yasaq" (yasaq, qonun): Aslida turkiy so'z bo'lib, "qo'yilgan qoida, farmon" ma'nosini anglatadi. Forsiy lug'atlarda bu so'z "qonun, nizom, farmon" ma'nolarida qayd etiladi. Turkiy "yasa-" (tayyorlamoq, qo'ymoq) fe'li bilan bog'liqligi etimologik jihatdan aniqlangan.

- "Orda" (saroy, hokimiyat markazi): "Muin" lug'atida "ordu, lashkar joylashgan joy; xon saroyi" deb izohlanadi. Bu so'z qadimgi turkiy "orda" (markaz, o'rin) so'zidan olingan. Mo'g'ul va o'zbek davlatchiliklarida keng ishlatilgan.

- "Tamgha" (muhr, tamga): Forsiy lug'atlarda "tamgha" so'zi "hokim muhr, davlat muhr" ma'nolarida keladi. Qadimgi turkiy "tamga" (belgi, nishon) so'zidan olingan.

- "Togh" (tugh, bayroq): Forsiy lug'atlarda "togh" so'zi "bayroq, shtandart" ma'nosida keladi. Bu so'z turkiy "tugh" so'zidan olingan bo'lib, harbiy termin sifatida qo'llaniladi.

- "Khan" (xon): Turkiy "qan" yoki "xon" so'zidan olingan bo'lib, forsiy lug'atlarda "hokim, amir, xon" ma'nolarida izohlanadi. Bu so'z mo'g'ul va turkiy hokimiyatlari davrida keng tarqalgan.

Hayvonlar va chorvachilikka oid so'zlar- Turkiy xalqlarning chorvachilik madaniyati forstiliga boy so'zlar olib kirgan. Doerfer tadqiqotlariga ko'ra, tana a'zolari, his-tuyg'ular, harakat, kasallik va o'limga oid atamalar orasida turkiy kelib chiqishli so'zlar mavjud.

- "Qoyun" (qo'y): Forsiy lug'atlarda "qoyun" so'zi "qo'y, qo'chqor" ma'nolarida keladi. "Moein" lug'atida bu so'zning turkiy kelib chiqishi ko'rsatiladi. Turkiy "qoyun" so'zi o'zbek, qozoq, qirg'iz tillarida ham bir xil ma'noda ishlatiladi.

- "Buz" (buzoq): "Lughatnoma" lug'atida "buz" so'zi "buzoq" ma'nosida kelib, turkiy kelib chiqishli deb izohlanadi. Bu so'z chorvachilik madaniyati bilan bog'liq bo'lib, turkiy xalqlarning asosiy hayvonot nomlaridan biri hisoblanadi.

- "Ilk" (ilik, suyak iligi): Forsiy lug'atlarda "ilik" so'zi "suyak iligi" ma'nosida keladi. Bu so'z turkiy "ilik" so'zidan olingan bo'lib, Doerfer tomonidan qayd etilgan.

- "Qol" (qol, tana a'zosi): Forsiy lug'atlarda "qul" yoki "qol" so'zi "qo'l, tana a'zosi" ma'nosida keladi. Bu so'z turkiy "qol" so'zidan olingan.

- "Boghraq" (böğür, buyrak): Forsiy lug'atlarda "bograq" so'zi "buyrak shaklida" ma'nosida keladi. Bu so'z chigatoy turkiychasidagi "böğür" (buyrak) so'zidan olingan.

Turkiy xalqlarning oshxona madaniyati va kundalik hayotiga oid so'zlar forstiliga keng kirib kelgan:

- "Ayran" (ayron): "Muin" va "Moein" lug'atlarda "ayran" so'zi "suzma, qatiq suvi" ma'nosida izohlanadi va turkiy kelib chiqishli deb qayd etiladi. Bu so'z o'zbek, turk, qozoq tillarida ham bir xil ma'noda ishlatiladi.

- "Qaymoq" (qaymoq): Forsiy lug'atlarda "qaymoq" so'zi "sutning yuqori qatlami" deb izohlanadi. "Sokhan" lug'atida bu so'zning turkiy kelib chiqishi aniq ko'rsatilgan.

- "Choy" (choy): Garchi "choy" so'zi xitoycha kelib chiqishli bo'lsa-da, forsiy lug'atlarda bu so'zning turkiy orqali fors tiliga kirganligi ko'rsatiladi. "Choy" so'zi o'zbek va boshqa turkiy tillarda bir xil shaklda ishlatiladi.

- "Qazi" (qazi, qonli kolbasa): "Moein" lug'atida "qazi" so'zi "qonli kolbasa, ot go'shtidan tayyorlangan taom" deb izohlanadi. Bu so'z turkiy xalqlarning an'anaviy oziq-ovqatidan olingan.

- "Yeyci" (yeyuvchi, xarbut yeyuvchi): Forsiy lug'atlarda "yeyci" so'zi "xarbut yeyuvchi, xarbutxo'r" ma'nosida keladi. Bu so'z turkiy "yey-" (yemoq) fe'li va "-ci" qo'shimchasidan yasalgan.

Kiyim-bosh va uy-ro'zg'or buyumlari

- "Chopon" (chopon, ton): "Muin" lug'atida "chopon" so'zi "uzun ko'ylak, ton" ma'nosida izohlanadi va turkiy kelib chiqishli deb qayd etiladi. Bu so'z o'zbek, qozoq, qirg'iz tillarida ham bir xil ma'noda ishlatiladi.

- "Qalpoq" (qalpoq): Forsiy lug'atlarda "qalpoq" so'zi "bosh kiyimi, qalpoq" ma'nosida keladi. "Sokhan" lug'atida bu so'zning turkiy kelib chiqishi ko'rsatiladi.

- "Kurpa" (kurpa, yopinchiq): "Lughatnoma" lug'atida "kurpa" so'zi "yopinchiq, yostiqlik" ma'nosida keladi. Bu so'z turkiy "kurpa" so'zidan olingan.

- "Koza" (ko'za): Forsiy lug'atlarda "koza" so'zi "ko'za, idish" ma'nosida izohlanadi. Ba'zi etimologik lug'atlarda bu so'zning turkiy kelib chiqishi ko'rsatiladi.

- "Toshak" (toshak, karavat): Forsiy lug'atlarda "toshak" so'zi "toshak, karavat" ma'nosida keladi. Bu so'z turkiy "toshak" so'zidan olingan.

- "Kastrulka" (qozoncha): Forsiy lug'atlarda "kastrulka" so'zi "qozoncha, idish" ma'nosida izohlanadi. Bu so'z turkiy "kazan" so'zidan olingan bo'lishi mumkin.

Sifat va fe'llar

- "Qizil" (qizil): Forsiy lug'atlarda "qizil" so'zi "qizil rang" ma'nosida izohlanadi. Ba'zi etimologik lug'atlarda bu so'zning turkiy kelib chiqishi ko'rsatiladi.

- "Kok" (ko'k): "Lughatnoma" lug'atida "kok" so'zi "ko'k rang, osmon rangi" ma'nosida keladi. Ba'zi etimologik lug'atlarda bu so'zning turkiy kelib chiqishi ko'rsatiladi.

- "Yavas" (sekin): Forsiy lug'atlarda "yavas" so'zi "sekin, asta" ma'nosida keladi. Bu so'z turkiy "yavas" so'zidan olingan. "Yavas-yavas" (sekin-sekin) birikmasi ham fors tilida ishlatiladi.

- "Quruq" (quruq): Forsiy lug'atlarda "quruq" so'zi "quruq, xushk" ma'nosida izohlanadi. Bu so'z turkiy "quruq" so'zidan olingan.

- "Tut-" (tutmoq): Forsiy lug'atlarda "tut-" fe'li "tutmoq, ushlamoq" ma'nosida keladi. Bu fe'l turkiy "tut-" fe'lidan olingan. "Tutib olmoq" (ushlab olmoq) birikmasi ham fors tilida ishlatiladi.

- "Kuch-" (ko'chmoq): Forsiy lug'atlarda "kuch-" fe'li "ko'chmoq, joyini o'zgartirmoq" ma'nosida keladi. Bu fe'l turkiy "kuch-" (ko'chmoq) fe'lidan olingan.

- "Chap-" (o'g'irlash): Forsiy lug'atlarda "chap-" fe'li "o'g'irlash, o'g'irmoq" ma'nosida keladi. Bu fe'l turkiy "chap-" (o'g'irmoq) fe'lidan olingan. "Chapidan" (o'g'irlab) shakli ishlatiladi.

Turkiy so'zlarning forstiliga o'zlashish jarayonida fonetik va morfologik o'zgarishlar kuzatiladi:

Undoshlarning o'zgarishi

- Turkiy "q" fors tilida "q" yoki "gh" ga o'zgaradi: "qoyun" – "qoyun", "qizil" – "qizil".

- Turkiy "k" fors tilida "k" yoki "kh" ga o'zgaradi: "kok" – "kok", "keche" – "keche".

- Turkiy "y" fors tilida "y" saqlanadi: "yasaq" – "yasaq", "yavas" – "yavas".

Unliarning moslashuvi

- Turkiy "o" va "u" fors tilida "o" va "u" sifatida saqlanadi: "ordu" – "ordu", "qoyun" – "qoyun".

- Turkiy "a" fors tilida "a" sifatida saqlanadi: "baliq" – "balyq", "buloq" – "buloq".

Turkiy so'zlar fors tiliga kirgach, forsiy grammatik qoidalariga moslashadi:

- Ko'plik qo'shimchasi forsiy "-ha" yoki "-an" qo'shimchasi bilan ifodalanadi: "qoyun" – "qoyunha" (qo'ylar).

- Egalik qo'shimchasi forsiy "-e" yoki "-i" qo'shimchasi bilan ifodalanadi: "chopon" – "chopon-e man" (mening choponim).

- Fe'llar forsiy grammatik tizimiga moslashadi: "tut-" – "tutidan" (tutib), "kuch-" – "kuchidand" (ko'chdilar).

Turkiy so'zlarning forstilidagi ma'nosi ba'zan dastlabki ma'nosidan farq qiladi:

Ma'noning kengayishi

- "Yasaq": Turkiy tilida "qo'yilgan qoida, farmon" ma'nosida bo'lsa, fors tilida "qonun, nizom, farmon" ma'nolarida kengroq ishlatiladi.

- "Orda": Turkiy tilida "markaz, o'rin" ma'nosida bo'lsa, fors tilida "saroy, hokimiyat markazi, lashkar joylashgan joy" ma'nolarida ishlatiladi.

- "Agha" (og'a): Turkiy tilida "aka, katta aka" ma'nosida bo'lsa, fors tilida "aka, xo'jayin, amir" ma'nolarida kengroq ishlatiladi. "Tog'a" so'zi ham turkiy "tagay" so'zidan o'zgargan bo'lib, fors tilida "doyi" (tog'a) shaklida ishlatiladi.

Ma'noning torayishi

- "Qoyun": Turkiy tilida "qo'y, qo'chqor" ma'nolarida bo'lsa, fors tilida asosan "qo'y" ma'nosida ishlatiladi.

- "Buz": Turkiy tilida "buzoq, ho'kizning bolasi" ma'nolarida bo'lsa, fors tilida asosan "buzoq" ma'nosida ishlatiladi.

Ma'noning o'zgarishi

- "Tamgha": Turkiy tilida "belgi, nishon" ma'nosida bo'lsa, fors tilida "muhr, davlat muhr" ma'nosida ishlatiladi.

- "Chap-": Turkiy tilida "o'g'irmoq, aylantirmoq" ma'nosida bo'lsa, fors tilida "o'g'irlash" ma'nosida ishlatiladi.

- "Tup-" (do'q qilmoq): Turkiy tilida "do'q qilmoq, g'azablanmoq" ma'nosida bo'lsa, fors tilida "tupidan" (do'q qilmoq) shaklida ishlatiladi.

Forsiy izohli lug'atlar turkiy so'zlarning forstiliga o'zlashishini tadqiq etishda muhim manba hisoblanadi:

"Lughatnoma" (Dehxoda) — eng katta forsiy izohli lug'at bo'lib, unda minglab turkiy kelib chiqishli so'zlar qayd etilgan. Har bir so'zning etimologiyasi, dastlabki ma'nosi va hozirgi ishlatilishi batafsil izohlanadi.

"Muin" — zamonaviy forsiy izohli lug'at bo'lib, unda turkiy so'zlarning hozirgi ma'nosi va ishlatilishi keng yoritilgan.

"Sokhan" — etimologik lug'at bo'lib, turkiy so'zlarning kelib chiqishi va rivojlanishi batafsil ko'rsatilgan.

"Moein" — zamonaviy forsiy izohli lug'at bo'lib, unda turkiy so'zlarning fonetik va semantik xususiyatlari yoritilgan.

Bu lug'atlar turkiy so'zlarning forstiliga qachon, qanday sharoitda kirganini, qanday o'zgarishlarga uchraganini aniqlashga imkon beradi. Akademiya tomonidan ishlab chiqilgan muqobil so'zlarning ommalashish darajasi turli omillarga bog'liq bo'lib, taklif qilingan so'zlarning 60-70 foizi ommaviy foydalanishda o'z o'rnini topgan.

Turkiy so'zlar forstiling leksik tizimida muhim o'rin tutadi:

Leksik boylikni oshirish: Turkiy so'zlar forstiligiga yangi ma'no va tushunchalarni olib kirgan, leksik boylikni boyitgan. Prof. Dr. H. Zerinezade tadqiqotlariga ko'ra, forstiligiga taxminan 600 turkiy so'z o'tgan.

Madaniy aloqalarni aks ettirish: Turkiy so'zlar ikki xalqlar o'rtasidagi uzviy madaniy-alloqalarni, savdo-sotiq, harbiy ittifoq va turmush o'rganishlarini ko'rsatadi.

Tilshunoslik tadqiqotlari uchun manba: Turkiy so'zlar forsiy lug'atlardagi aks etishi turkiy va fors tillarining tarixiy aloqalarini, fonetik va semantik o'zgarishlarni tadqiq etishda muhim manba hisoblanadi.

Zamonaviy o'zlashuv jarayonlari: Fors tiliga o'zlashmalarning asosiy qismi XIX asrning oxiri va XX asrning boshida kirgan. So'nggi o'n yilliklarda turk tili va ingliz tillarining ta'siri ham kuchaygan.

Fors tilidagi turkiy o'zlashmalarni turli guruhlarga bo'lish mumkin:

Ot so'z turkumiga oid o'zlashmalar: Bu guruh eng katta guruhni tashkil etadi. Masalan: "yeyci", "cayu", "dosak", "yablame", "otay", "qaychi", "pichog", "toshak", "kastrulka", "xona".

Sifat so'z turkumiga oid o'zlashmalar: "yavas", "yay", "tiqilinch", "quruq" kabi so'zlar fors tilida sifat sifatida ishlatiladi. "Yavas-yavas" (sekin-sekin) birikmasi ham keng tarqalgan.

Fe'l so'z turkumiga oid o'zlashmalar: Sodda va qo'shma fe'llar shaklida ishlatiladi. Sodda fe'llar: "tutib olmoq", "kuchmoq", "chapmoq", "tup qilmoq". Qo'shma fe'llar: "keshik dadan" (kechikmoq), "soray raftan" (so'rab bormoq), "coy kardan" (choy qilmoq), "buyzadan combatme zadan" (cho'kkalab o'tirmoq).

Bugungi o'zbek dramaturgiyasida ba'zi muammolar ham mavjud:

G'oya ustivorligi: Ba'zi asarlarda g'oya ustivorligi seziladi, badiiy qimmat ikkinchi o'rinda qoladi. Bu asarlarning badiiy ta'sirchanligini pasaytiradi.

Taqlidchilik va sayozlik: Ba'zi zamonaviy asarlarda, ayniqsa melodramatik filmlarda taqlidchilik, sayozlik kuzatiladi. Bu asarlar chuqur psixologik tahlildan mahrum bo'ladi.

Muhokamalar va taqrizlarning kamchiligi: "To'g'ri ijtimoiy mavzulardagi asarlar ham kam emas, ularda ham g'oya ustivorligi seziladi. Jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiladigan, insonlar ongiga salbiy tasir etadigan voqealarga, hodisalarga qarshi kurash voqeasi ko'rsatilayotgan, tomoshabinga havola etilayotgani yaxshi, ammo muhokamalar ya'ni asarlarga taqrizlar juda kam e'lon qilinayotgani esa afsuski, bugungi kun muammolaridan biriga aylanib qoldi".

Yosh ijodkorlarni qo'llab-quvvatlash: Kelajakda yosh ijodkorlarimiz mohirona qalam tebratishlari uchun hozirdanoq imkon yaratmoq lozim. Har bir tuman markazlarida ijodxonalar tashkil qilinishi, musiqa maktablarida, madaniyat markazlarida yosh qalamkashlar to'garaklari doimiy ravishda faoliyat yuritishi, bu albatta har bir ijodkorni ilhomlantiradi, mehnatga chorlaydi va kun kelib ulardan shoh asarlar chiqishi muqarrar.

Xulosa

Fors tiliga o'zlashgan turkiy so'zlar ikki xalqlar o'rtasidagi ming yillik tarixiy-madaniy aloqalarning yorqin ifodasidir. Forsiy izohli lug'atlar ("Lughatnoma", "Muin", "Sokhan", "Moein") bu so'zlarning etimologiyasini, fonetik va semantik xususiyatlarini, hozirgi ishlatilishini aniq yoritib beradi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, turkiy so'zlarning forstiligiga kirishi harbiy, ma'muriy, chorvachilik, oziq-ovqat, kiyim-bosh va tabiat sohalarida keng tarqalgan. Bu so'zlar o'zlashish jarayonida fonetik va morfologik o'zgarishlarga uchragan, ba'zan ma'nolari kengaygan yoki toraygan. Prof. Dr. H. Zerinezade tadqiqotlariga ko'ra, forstiligiga taxminan 600 turkiy so'z o'tgan.

Kelajakda turkiy va fors tillari o'rtasidagi leksik aloqalarni chuqurroq tadqiq etish, yangi etimologik lug'atlar tuzish, shuningdek, kompyuter lingvistika usullaridan foydalanib, bu

so'zlarning tarixi va rivojlanishini aniqroq o'rganish lozim. Fors tili va adabiyoti akademiyasining purizm siyosati doirasida turkiy o'zlashmalarning o'rnini aniqlash, sof forsiy muqobillarini ishlab chiqish ishlari davom ettirilmoqda.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Dehxoda A.A. Lughatnoma. — T.: Forsiy til instituti, 1998.
2. Muin M. Farhang-e Farsi-e Muin. — T.: Amir Kabir nashriyoti, 2006.
3. Sokhan. Farhang-e Etimologik-e Sokhan. — T.: Sokhan nashriyoti, 2002.
4. Moein M. Farhang-e Farsi-e Moein. — T.: Zavvar nashriyoti, 2011.
5. Doerfer G. Turkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. — Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963-1975.
6. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. — Oxford: Clarendon Press, 1972.
7. Zerinezade H. Turkish Loanwords in Persian Language. — Turkish Studies, 2024.
8. Xabibova M.R. Fors tilidagi turk tilidan o'zlashgan so'zlar tasnifi. — Oriental Renaissance, 2022.
9. Hayit A. "Tay ag'a"ning "tog'a"ga aylanishi – etimologiya. — Oyina, 2024.
10. Rasanen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. — Helsinki, 1969.